

Юлія Андріївна ДОБРОЛЮБСЬКА,

доктор філософських наук, професор, завідувач
кафедри всесвітньої історії і методології науки
ПНПУ імені К. Д. Ушинського

**ІСТОРИЧНА БІОГРАФІЯ Е. РЕКЛЮ
В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ФРАНЦУЗЬКОЇ
ГЕОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ ХІХ СТОЛІТТЯ_____**

Історична біографія Жан-Жака Елізе Реклю (1830-1905) вкрай цікава, бо його життя було надзвичайно багатим на всякого роду події. Видатний вчений і мислитель, який любив природу та вмів читати її живі сторінки, Реклю в той же час брав активну участь у громадському житті, цікавився і відгукувався на всі події соціального життя.

Любов до природи і жадання побачити весь світ вабили Реклю вже з юних років. За своє життя він відвідав майже всі країни цивілізованого світу, починаючи з Європи і закінчуючи віддаленими куточками Америки, Африки та Азії. Як надзвичайно талановитий письменник Реклю вмів яскраво і барвисто описувати побачені країни та їх природу.

Багато обдарований від природи, що володів величезними знаннями, завдяки яким став в перші ряди світових вчених. Разом з тим Реклю все своє життя залишався дуже скромною людиною і був ідеалістом в кращому сенсі цього слова. Своім вищим обов'язком він визнавав безкорисливе служіння науці і людству. Всі його твори пройняті ідеями гуманності і заклик до братерства, свободи і справедливості.

Елізе Реклю народився 15-го березня 1830 року в родині небагатого сільського протестантського пастора в городі Сент-Фуа-ля-Гранд, в департаменті Жиронда на півдні Франції [4, с. 4].

Батько Реклю належав до числа тих рідкісних людей, які стійко зберігають свої переконання і вірність ідеалу. Бажаючи бути істинним учнем і послідовником Христа, пастор Реклю, незважаючи на свої значні зв'язки (він був одружений на родичці князя Деказа, міністра Людовика XVIII), відмовився від блискучої кар'єри і вважав за краще залишатися все життя сільським пастором, живучи серед селян. Отримавши запрошення від однієї невеликої бідної громади євангельських християн містечка Кастетарба, пастор Реклю покинув невелике містечко, де він був священиком, і разом з сім'єю переїхав в глухе село серед Піренеїв.

Мати Реклю відрізнялася також високими моральними якостями і ставила за мету свого життя служіння ближнім. Обтяжена численним сімейством, вона не замикалася, однак, у вузькому колі сімейних інтересів; слідуючи усюди за своїм чоловіком і розділяючи з ним матеріальні негаразди, вона заснувала кілька вільних шкіл для селянських дітей, де сама викладала і навчала грамоті.

Сімейство у пастора Реклю було численне. Всього було вісім дітей: п'ять хлопчиків і три дівчинки. Елізе був другою дитиною. Старшим за нього був брат Елі, який став згодом відомим письменником-етнографом і філософом. Елізе був дуже дружний з Елі з самого дитинства, і ця дружба збереглася все життя.

В сімействі Реклю панувала сувора патріархальна атмосфера, перейнята релігійним духом. Діти з ранніх років привчалися до праці і скромного способу життя. Пастор Реклю сам навчав своїх дітей і головну увагу звертав на моральне виховання. Бажаючи зробити зі своїх дітей справжніх християн, пастор Реклю вирішив послати двох своїх

старших синів Елі і Елізе на виховання в громаду німецьких духовних християн, так званих «моравських братів», які, на його думку, краще за інших зберегли в чистоті вчення Христа. Спочатку був відправлений старший син Елі, а потім і другий – Елізе.

В той час подорож в громадських диліжансах була занадто дорогою, тому дванадцятирічний Елізе відправився з півдня Франції до Німеччини пішки з дорожньою сумкою за плечима. Провівши в дорозі кілька тижнів, Елізе дістався благополучно до Німеччини і прийшов в місто Нейвід, де знаходилася громада «моравських братів». Це була перша подорож по Європі майбутнього географа [3, с. 28].

Місто Нейвід розташоване на березі Рейну, при впадінні в нього річки Вид. Рейн справив велике враження на дванадцятирічного Елізе і він був зачарований видом розвалин старовинних фортець, замків і самим Рейном – цією великою рікою, річкою старовинних легенд і переказів. У громаді «моравських братів» Елізе почав вивчати німецьку мову, займаючись разом зі своїм братом Елі.

Пробувши у «моравських братів» два роки, Елізе разом з Елі повернулися на батьківщину, де вони продовжили навчання у протестантському коледжі в Сент-Фуа. Після закінчення коледжу брати-друзі тимчасово розлучилися. Старший, Елі, відправився до Женеви, де вступив до університету на богословський факультет, а Елізе вступив в протестантський духовний університет в Монтобані, щоб підготувати себе для служіння церкві. За вивченням богословських наук застала Елізе Реклю лютнева революція 1848 року, яка вразила його та значно змінила його життя. Він почав зачитуватись творами Прудона, Леру, Шеллінга. Молодий розум жадібно вбирав ідеї про рівність людей, про суспільну справедливість і свободу. Незабаром Елізе стає гарячим прихильником республіки.

У 1849 році Елізе, його брат Елі і ще один їхній товариш вирішили піти подорожувати пішки по півдню Франції і вивчати життя народу. В одному містечку вони були заарештовані поліцією, яка їх запідозрила в політичній пропаганді. Всіх трьох негайно відправили в Монтобан, де вони були виключені з університету [3, с. 67].

Після цього брати розлучаються. Елі, зацікавившись філософськими науками, відправився в Страсбург, щоб там продовжувати свою освіту, а Елізе, втративши віру в церкву і її догмати, вирішив присвятити себе викладацькій діяльності. Він відправився знову пішки через Європу в Нейвід, в громаду «моравських братів», де йому обіцяли місце викладача французької мови. Тут він, однак, пробув лише один рік. Жага знання спонукала його продовжувати свою освіту, і він вирішив вступити до одного з німецьких університетів. Його вибір зупинився на Берлінському університеті, де в той час читав свої блискучі лекції з географії відомий географ Карл Ріттер.

Молодий Елізе Реклю дуже зацікавився лекціями Ріттера і незабаром став ретельно займатися вивченням землезнавства під керівництвом цього професора. У Берліні Реклю доводилося жити вкрай бідно, добуваючи кошти для існування уроками французької мови. Влітку 1851 року Елізе відправився з Берліна пішки додому до Франції; дійшовши до Страсбурга, він зустрівся тут з братом Елі і обидва разом в супроводі собаки Лізіо попрямували в містечко Ортец, де в той час жила сім'я Реклю. У братів було тільки тридцять франків, а йти треба було анітрохи сотень верст. Дорогий доводилося харчуватися тільки одним хлібом і ночувати під відкритим небом.

Прибувши додому через три тижні, брати Реклю прожили тут всю осінь і саме в Ортеці захопив їх державний переворот 2-го грудня 1851 року, коли Наполеон III відновив у Франції імперію і проголосив себе імператором французів. Республіканці пробували чинити опір, але

всюди зазнали поразки. Брати Реклю організували в Ортеці республіканську маніфестацію і закликали населення встати на захист республіки. На їх заклик ніхто не відгукнувся і вони опинилися на інший день на міській площі перед будівлею Думи майже одні. Місцева поліція отримала наказ заарештувати обох братів Реклю, але начальник поліції, який ставився з великою повагою до матері Реклю, повідомив її таємно про підготовку арешту її синів і дав їм час сховатися з містечка. Обидва брата Реклю, спішно зібравшись, втекли з Ортецу і попрямували до Англії, яка в той час служила притулком для політичних емігрантів всіх країн.

Першого січня 1852 року брати Реклю були вже в Лондоні і для обох почалася важка боротьба за існування. Після довгих пошуків старший брат знайшов місце гувернера в одній багатій ірландській сім'ї, а Елізе залишився в Лондоні, де давав приватні уроки французької мови. Незабаром він вирішив також відправитися в Ірландію, де зайнявся сільським господарством. Живучи в Ірландії, він багато подорожував і добре вивчив всю країну та життя ірландського народу, повне убогості і голоду. В цей час в його голові визріла думка відправитися в Америку, щоб на нових землях заснувати вільну трудову хліборобську колонію, на засадах повної рівності і свободи її членів. Він мріяв, що ця колонія розв'ється і стане прикладом для наслідування.

Не маючи необхідних коштів для покупки квитка на пароплав до Америки, Реклю вступив у 1854 році кухарем на невелике вітрильне судно, що йшло з Ліверпуля в Новий Орлеан. Прибувши в Новий Орлеан, Реклю змушений був довгий час добувати кошти для свого існування, працюючи як поденник в гавані. Випадково він зустрів на вулиці одного знайомого булочника з Франції і, завдяки йому, Реклю вдалося знайти кілька уроків. Через деякий час Реклю отримав пропозицію від одного плантатора з Луїзіани вступити до нього

вихователем його дітей. Реклю прийняв цю пропозицію і більше року пробув на плантаціях.

У Луїзіані Реклю міг близько роздивитися життя невольників, і він бачив щодня, як згадує він, «чорношкірих, що проходять як тіні, поруч з білими громадянами» [3, с. 73]. Рабовласницьке середовище змушувало сильно страждати гуманну натуру Елізе Реклю і він врешті-решт покинув забезпечене місце у плантатора та відправився з Луїзіани в південну Америку, в Колумбію. Живучи на плантаціях в Луїзіані, Реклю багато читав, вивчав і безпосередньо спостерігав. До цієї епохи його життя відноситься початок його літературних робіт. З Луїзіани він послав до паризького журнал «Revue des Deux Mondes» кілька статей про становище невольників в Сполучених Штатах під загальним заголовком «Рабство в Сполучених Штатах». Статті ці були надруковані і звернули на себе увагу. В цей же час Реклю почав співпрацювати в американських газетах і журналах, що виходили в Новому Орлеані.

У вільний час Реклю багато подорожував по Сполученим Штатам і, між іншим, здійснив поїздку по великій американській річці Міссісіпі, відвідав Чикаго і інші американські міста. Результатом цієї поїздки стала низка нарисів під заголовком: «Міссісіпі та її береги», надрукованих в журналі «Revue des Deux Mondes».

У цих нарисах вже відчувається перо талановитого вченого-географа, яким виявився згодом Реклю. Географія захоплювала його все сильніше і сильніше, вивчення землі ставало його пристрастю.

Покинувши територію Сполучених Штатів Північної Америки, Реклю відвідав Колумбію, Гвіану, гірські області Анд. В Андах він оселився серед гірських індіанських племен в співтоваристві француза Шассеня. Вони мали намір збудувати в горах невелику ферму і зайнятися землеробством. Але брак грошей завадив виконанню цього проекту. Тоді Реклю купив осла, ниток, голок і шпильок і, зваливши

весь цей товар на спину осла, відправився по індіанським селами Сьєрри-Невади, вивчаючи в той же час гірську природу і жителів цієї країни.

Про це свою подорож по гірських областях Південної Америки Реклю розповів у своїй невеликій книзі під назвою: «Подорож по Сьєрра-Неваді. Картини тропічної життя». Спостереження над природою, зроблені Реклю під час цієї подорожі, навели його на геніальні узагальнення, які він пізніше і виклав у своєму знаменитому творі «Земля».

Подорожуючи по пустельним місцевостям Сьєрри-Невади, де живуть тільки дикі племена індіанців, Реклю усюди вступав в спілкування з цими дикунами і зустрічав у них привітний прийом. Він щиро полюбив цих індіанців і знаходив в них масу достоїнств. Індіанці всюди зустрічали Реклю довірливо, хоча трохи боялися цієї білої людини, вважаючи його чарівником за те, що він не їв м'яса і харчувався тільки фруктами, овочами і хлібом.

Бажаючи докладніше вивчити недосліджену країну, Реклю часто вирушав удвох зі своїм провідником Джемом в гори. Під час однієї такої подорожі Реклю захворів на тропічну лихоманку. Він змушений був злягти в невеликому індіанському селі і провів тут цілих два місяці. Однак здоровий організм впорався з хворобою, і він, оговтавшись, зміг продовжити шлях далі. В цій же подорожі у Реклю вмер осел і хворий він змушений був здійснювати шлях в безлюдних горах пішки, йдучи під палючими променями сонця.

Проживши в Південній Америці близько двох років, Реклю почав мріяти про повернення в Європу. В цей час реакція у Франції стала слабшою і старший брат Елізе Реклю жив вже зі своєю сім'єю в Парижі. Отримавши від брата необхідну суму грошей для повернення в Європу,

136].

167].

-

-

«Hachette»
«Revue des Deux Mondes»,
«Bulletins de la Societe de Geographie», «Revue Germanique»
«Le Tour du Monde».

«Hachette»

1852 .

1868

[7].

М. Жуковським. Пізніше найближчими друзями Реклю стали П. О. Кропоткін та Л. І. Мечников [2].

У 1869 році Реклю спіткало велике нещастя: у нього померла улюблена дружина, яка не змогла звикнути до європейського клімату та залишила на його руках двох маленьких дівчаток.

Тим часом Франція перебувала в стані бурхливих революційних змін. Після поразки при Седані в Парижі було проголошено республіку. Німецькі війська підходили до стін Парижа. Республіканці спішно організували національну гвардію для захисту міста. Елізе Реклю був одним з перших, хто записався до лав гвардії, хоча як батько сімейства він і мав право бути звільненим від участі у військових діях. Незабаром Реклю перейшов в повітроплавальну команду, організовану його близьким другом фотографом Надаром, якому він допомагав у встановленні зв'язків при посередництві повітряних куль обложеного Парижа з іншими містами Франції.

Своїх малолітніх дочок Реклю відправив до Нормандії під нагляд своєї знайомої Фанні Лермінец, на якій він незабаром одружився.

Тим часом на початку 1871 р. республіканський уряд вирішив здати Париж німцям. Цей вчинок викликав вибух обурення всього паризького населення і національна гвардія не захотіла віддати свою зброю, вирішивши продовжувати захист Парижу. 18-го березня 1871 року в Парижі знову спалахнула революція, і Париж був оголошений вільним і незалежним містом-комуною. Республіканський уряд збіг в Версаль і зібрав військо, яке було послано на упокорення повсталого Парижу. 4-го квітня версальські війська оточили Париж суцільним кільцем і вирішили припинити доступ в місто всяких харчів. Тоді обложені зробили вилазку близько Шатільонського пагорба. У цій вилазці взяли участь брати Реклю, але їх загін був розбитий версальцями і Елізе потрапив в полон. У цей день Елізе Реклю пережив усілякі моральні та фізичні

страждання. У Версалі Реклю разом з іншими полоненими закували в кайдани і відправили до Бресту. У Бресті Реклю чекав суду та закінчував другий том «Землі». Незважаючи на прохання самого Реклю і його друзів про те, щоб зняти з нього ручні кайдани, які страшно заважали йому писати, уряд не дозволив цього. Автор закінчував зі скутими руками опис життя на землі, закликаючи людей любити природу і все живе [2].

Після шестимісячного перебування в різних в'язницях і на понтонах в Бресті Реклю був знову пересланий етапним порядком до Версальської в'язниці і 15-го листопада 1871 року був засуджений військовим судом до вічного заслання на острови Нової Каледонії.

Такий жорстокий вирок суду викликав сильне обурення серед усіх європейських вчених. В Англії був створений особливий комітет для захисту Елізе Реклю. На чолі цього комітету стали знаменитий Чарльз Дарвін, Уоллес, Карпентер. Цей комітет склав петицію французькому уряду, вимагаючи пом'якшення вироку. Під тиском цієї петиції, підписаної видатними європейськими вченими, французький уряд в лютому 1872 р. змінив довічне заслання десятирічним вигнанням Реклю за межі Франції.

14-го березня 1872 р. тобто майже через рік після арешту, Реклю був доставлений в закритій арештантській кареті, з кайданами на руках, на кордон Швейцарії і тут був випущений на свободу. Розбитий морально і хворий фізично від тюремного життя Реклю попрямував до Цюріха, куди вдалося втекти з Парижу його брату.

Поселившись в Швейцарії Реклю віддається весь вивченню швейцарської природи, гір, льодовиків, бажаючи знайти в цьому заспокоєння від усього пережитого. У Швейцарії Реклю прожив, з невеликими перервами, більше п'ятнадцяти років і тут він почав свій великий труд з загальної географії, яким він займався протягом

двадцяти років. Цей твір, перший том якого вийшов у 1876 році, обіймає собою дев'ятнадцять томів, що містять приблизно по 900 сторінок в кожному [6].

Зі Швейцарії Реклю здійснював неодноразові подорожі в різні країни Європи та Близького Сходу для ознайомлення з ними. У 1878 р. його знов спіткало сімейне горе: померла його друга дружина, яка мужньо підтримувала його в роки вигнання і була другою матір'ю для його дочок від першого шлюбу. Але це горе не зломило енергії Реклю і він ще глибше пішов у наукову роботу.

У 1885 р. Реклю здійснив подорож до Північної Африки, об'їздив Іспанію, а потім знову повернувся до Швейцарії, де жив, головним чином, в Кларане, на березі Женевського озера, невпинно працюючи над «Загальною географією».

«Загальна географія» принесла Реклю світову популярність, в значній мірі завдяки живому і талановитому опису країн і їх жителів. Описуючи країни і народи землі Реклю вмів знайти нові вирази, нові слова для опису і тому в цьому величезному творі ми не зустрічаємо повторень. Задумавши написати свою «Загальну географію» Реклю мав намір особисто відвідати всі країни світу і за безпосередніми спостереженнями описати кожна країну, її природу і побут її жителів.

Такий задум перевищував сили однієї людини і в цьому зізнається сам Реклю в передмові до «Загальної географії»: «Мій початковий намір полягав в тому, щоб особисто відвідати всі куточки світу і описати їх під свіжим враженням так, щоб в розумі читача ці країни вставали б при читанні як живі; але наша земля по відношенню до окремої людини є майже безмежною, і я був змушений вдатися до допомоги інших осіб, які відвідували і вивчали різні країни» [7, Т. 1, с. V].

Весною 1889 р. Реклю відправився вдруге в Сполучені Штати Північної Америки, щоб докінчити шістнадцятий том «Загальної

географії», присвячений Сполученим Штатам. На цей раз Реклю прожив в Америці близько шести місяців, відвідавши всі найголовніші міста Сполучених Штатів і Канади.

У 1890 р. Реклю залишає Швейцарію і поселяється в Севрі, недалеко від Парижу. У 1892 році Реклю подорожував до Південній Америки і закінчив дев'ятнадцятий (останній) том «Загальної географії». В цей час йому було вже 62 роки. Але його енергія, здавалося, зростала з роками і, ледь написавши останню сторінку «Загальної географії», він вже задумав новий велике твір, в якому йому хотілося простежити взаємодію між Землею і Людиною, і, якщо можливо, з'ясувати ті соціологічні закони, якими керується історія.

У 1893 р. Реклю отримав запрошення від Брюссельського університету в Бельгії зайняти кафедру географії. Приїхавши в Брюссель, Реклю зміг, однак, прочитати лише одну лекцію в університеті. За кілька днів до другої лекції було вивішено оголошення, що курс Реклю скасовується, і в той же час Реклю була послана відмова. Виявилося, що уряд і більшість професорів, не розділяючи політичних поглядів Реклю, запротестували проти його запрошення, і рада університету була змушена відмовити Реклю. Факт такої безцеремонної поведінки викликав обурення в прогресивних шарах бельгійського суспільства. Елізе Реклю був піднесений лист, підписаний найвидатнішими представниками літературного і наукового світу Бельгії, а в університеті серед професорів стався відкритий розкол. Найбільш передові професори на чолі з відомим соціологом Гільомом де Грефом, демонстративно відмовилися від професури, і вийшли з університету.

Скоро ця група професорів вирішила заснувати новий університет, який дійсно був би «новим» в усіх відношеннях, і де викладання наук було б цілком вільним і незалежним від влади. Цей проект «нового»

університету, завдяки підтримці бельгійського суспільства, скоро здійснився і в 1894 році Новий університет в Брюсселі був відкритий.

З цього часу Елізе Реклю весь віддається викладанню географії в цьому університеті. Він читає курси з фізичної та соціальної географії, влаштовує бесіди по землезнавству, керує практичними роботами студентів. Скромна аудиторія Нового університету бувала завжди переповнена під час лекцій Реклю, який талановито говорив про землю, про життя народів та їх долі, висвітлюючи все це з широкої філософської точки зору і малюючи перед слухачами прекрасні перспективи далеких майбутніх часів. Через кілька років після заснування Нового університету, Реклю вирішив організувати при університеті спеціальний Географічний Інститут, в якому могли б займатися і слухати спеціальні курси всі бажаючі більш ґрунтовно вивчити географію.

Географічний Інститут був улюбленим дітищем Реклю і в ньому він проводив цілі дні, працюючи над своїм останнім трудом «Людина і Земля», класифікуючи матеріали в бібліотеці інституту, займаючись зі своїми учнями. Під час перерв лекцій в університеті і в інституті Реклю, незважаючи на похилий вік, часто їздив по Бельгії, в Антверпен та Шарльруа читати лекції з географії. Він їздив також читати лекції до Англії і в 1894 році Лондонське Королівське Географічне товариство присудило Реклю за його наукові праці з географії велику золоту медаль. Реклю був глибоко зворушений цією увагою найстарішого європейського Географічного товариства, але він не привіз цю медаль в Брюссель. Він віддав її на монетний двір для переплавки, а отримані гроші роздав лондонським біднякам.

Поселившись в Брюсселі Реклю жив тихим життям, оточений колом близьких друзів і шанувальників. У Брюссель переселився його брат Елі, який також читав лекції в Новому університеті по міфології і

порівняльній історії релігії. Обидва брати були пов'язані з самого дитинства нерозривними узами любові і дружби, яка з роками тільки міцніла. На початку 1904 р. Елі Реклю, якому йшов вже сімдесят сьомий рік, захворів і в лютому місяці помер. Ця втрата коханої людини глибоко вразила Елізе і він часто говорив своїм друзям, що тепер черга за ним. Навесні 1905 р. напади грудної жаби стали повторюватися все частіше і частіше, і Елізе виїхав з Брюсселя в невелике село Туру, до одного зі своїх друзів.

У квітні 1905 року вийшов перший том твору «Людина і Земля», і Реклю міг сказати, що він виконав свою наукову задачу. Невтомний працівник науки, Реклю побачив здійснення своїх планів і міг спокійно відпочити. Однак кипуча натура Реклю не могла виносити бездіяльності. Хворий, відчуваючи близькість смерті, він не переставав цікавитися наукою і життям людей. Елізе Реклю помер 4-го липня 1905 р. на сімдесят шостому році свого життя.

Досягнувши світової популярності і матеріальної забезпеченості, Реклю продовжував жити серед простий обстановки в невеликій квартирі, віддаючи все свої надлишки на збільшення бібліотеки Географічного Інституту. Вільний від усяких забобонів і умовностей, Реклю вимагав, однак, від кожної людини суворого ставлення до самого себе. Ставлячи свободу особистості вище за все, Реклю визнавав, що кожна людина має свій соціальний обов'язок і тому повинна накладати добровільно на себе деякі обов'язки по відношенню до суспільства і до інших людей.

ЛИТЕРАТУРА

---

1. Александровская О. А. Французская географическая школа в XIX – начале XX вв. / Ольга Андреевна Александровская. – М. : Наука, 1972. – 144 с.
2. Кропоткин П. А. Элизе Реклю : Некролог / П. А. Кропоткин. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1905. – 10 с.
3. Лебедев Н. К. Элизе Реклю как человек, учёный и мыслитель / Николай Константинович Лебедев. – Пг. : Голос труда. 1920. – 120 с.
4. Лебедева Н. А. Элизе Реклю / Н. А. Лебедева, Н. К. Лебедев ; [отв. ред. А. И. Соловьев]. – М. : Государственное издательство географической литературы, 1956. – 40 с. – (Замечательные географы и путешественники).
5. Магидович В. И. Краткий очерк истории географического познания Земли : ряд теоретических вопросов и пяти тысячелетняя практика / Вадим Иосифович Магидович. – М. : ИИЕТ РАН, 2009. – 238 с.
6. Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая география Элизе Реклю : в 19-ти т. / Элизе Реклю. – СПб. : Тип. т-во Общественная польза, 1877 - 1896.
  - Т. 1, 2. – 971 с.
  - Т. 3. – 966 с.
  - Т. 6, 7. – 918 с.
  - Т. 8, 9. – 940 с.
7. Реклю Э. Человек и земля : в 6-ти т. / Элизе Реклю. – СПб. : Брокгауз и Эфрон, 1906 - 1909.
  - Том I. Первобытный человек – древняя история. – 1906. – 576 с.
  - Том II. Древняя история. – 1906. – 579 с.
  - Том III. Древняя и новая история. – 1907. – 637 с.
  - Том IV. Новая история. – 1907. – 656 с.
  - Том V. Новая история. Современная история. – 1908. – 571 с.

Том VI. Современная история. – 1909. – 582 с.

8. Реклю Э. Избранные сочинения. Эволюция, революция и анархический идеал. С предисловием П. А. Кропоткина / Элизе Реклю. – Пг. : Голос труда, 1921. – 204 с.